

Şeyx Sənan əsətiri və Hüseyn Cavid

İsgəndər ATİLLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən sayımızda)

Bir gün röyasında Ruma səfər edir. Burada bir tərsa qızı ilə görüşür və həmə onə vurulur. Şeyx Ruma gəlir, tərsa qızını tapır. Qız onun bütün aqlını və eti-qadını əlindən alır. Şair demişkən, din evinə rixnə salır. Qarşısında bir neçə şərt qoyur: dinini dəyişsin, şərab içsin, zunnar bağlasın, donuz otarsın, kilsəyə ibadətə getsin, Qurani yaxsın. Şeyx şərtləri qəbul edir. Bir gecə müridlərin biri yuxusunda Məhəmməd peyğəmbəri görür. Peyğəmbər ona gülümsəyir və deyir ki, mən Şeyxin qəlbində olan qubarı götdürdüm. Qoy Kəbəyə qayıtsın. Sənan Kəbəyə dönmək istərkən, tərsa qızı buna razı olmur. Qız onun dalınca düşür və yolda ölür. Ölümündən əvvəl Şeyxə deyir: “Ey Şeyx, mənəm taqətim tükənmişdir. Əsla ayrılığa dözümlüm yoxdur. Dərd-qəmlə dolu bu dünyadan köçürəm. Əlvida, ey kainatın şeyxi, əlvida.” Şeyx sevgilisini dəfn edib Kəbəyə qayıdır.

Əgər Şeyx Əttarda əhvalat Kəbə və Rumda baş verirsə, Teyranda Türkiyə və Gürcüstanda baş verir. Şeyx Türkiyədən Tiflisə gəlir. Sevdidiyi erməni qızını axtarıb tapır. Yeri düşmüşkən deyir ki, Nəsimi də bir şeirində qızın milliyətçə erməni olduğunu yazmışdır. Şeyx erməni qızı ilə tanış olduqdan sonra o, məlum tələb və şərtləri ona söyləyir. Şeyx şərtləri qəbul edir. Lakin qəfildən fikrindən dönrü və şeyxə deyir: “Sən qocasan, sən dəlisən, sən heç bir şeyə yaramırsan.” Bunu gören Şeyx mürsidi Şeyx Əttarı köməyə çağırır. Sənanın etiqađı əlindən alındığına görə, səfil bir vəziyyətə salındığına görə müridləri onu tənbeh edirlər. Əsərin sonunda Şeyx Tiflisdən Türkiyəyə qayıdır. “Allahu Əkbər” dağına gedir. Tiflisdə qalan erməni qızı ayrılığa dözmür. Ata minib Şeyxin dalınca Türkiyəyə gəlir, Şeyxlə görüşür. Şeyx ona dua oxuyur. Əzrail (ölüm Mələyi) göydən nazil olur. Hər ikisinin ürəyini çıxarır və cənnətə düşdüklərini bildirir. Müəllif poemanı bu sözlərlə bitirir: “Allahu Əkbər” dağında bir andaca Əzrail nazil oldu. Sevgililərin ürəyini çıxardı. Onları Cənnətə düşdükləri haqda şad xəbərlə müjdələdi.”

XX əsrdə Azərbaycanda ilk dəfə Şeyx Sənan əfsanəsinə müraciət edənlərdən biri Mehdi bəy Hacımski (1879-1941) olmuşdur. O, Şərq əfsanələri silsiləsindən “Şeyx Sənan əfsanəsi” yazısını “Ürfi” təxəllüsü ilə 18 yanvar 1908-ci ildə “Kaspiy” qəzetində çap etdirmişdir. Həmin əfsanənin məzmunu belədir: “İrəvan əyalətinin Sənan kəndində məşhur Əbu Niyab adlı bir şeyx yaşayır. Bir gün onun müridi Davud yuxuda görür ki, şeyxin boynunda oturmuşdur və müridlərin hamısı ona baş əyir. Əbu Niyab onu uzun müddət boynunda gəzdirir, sonra suya

atır. Davud ədəbsizliyə görə mürsidindən üzr istəyir və deyir: “Ustad, buna görə mənə bağışla, axı, mən müqəssir deyiləm.” Şeyx Niyab yuxunun təsirindən çox narahat olur və Davudu lənətləyir. Və deyir: “Sən bil ki, böyük şeyx olacaqsan. Haqqında nəinki İranda, Gürcüstanda da danışacaqlar. Sən müqəddəs Davud olacaqsan.”

Deməliyəm ki, hər üç sənətkarın - Şeyx Əttarın, Fəqih Teyranın və Hüseyn Cavidin əsərlərində yuxu motivindən və dağ kultundan istifadə edilmişdir. Yuxuda sanki Sənanə buta verilir. Şərq folklorunda və klassik ədəbiyyatda bu motiv geniş yayılmışdır. Butanın arxasında Allahın Sənanə verdiyi vergi dayanır.

Davud Sənan gerçəkdən məşhur şeyx olur, şöhrəti ələmə yayılır. 50-dən çox yaşı və 300-dən çox müridi olan Davud Məkkə və Kəbəni ziyarət etmək qərarına gəlir. Yola dəyərək onlara deyirlər: “İmanınızı qoruyun, nəfisinizə məğlub olmayın.” Şeyx müridlərilə yola çıxır, Tiflisin yaxınlığındakı Şan-Taq kəndində çadır qurub dincəlir. Bunu eşidən Gürcüstan müsəlmanları onu pişvaza gəlirlər. Şeyx Davud axşam Kür çayının sahillərində gəzərkən çox gözəl, fəqət kasıb və çoban libasında olan Tamaraya rast gəlir. Tamara ona hörmətlə təzim edir. Şeyx özünü onun ayaqlarına atır və dəli kimi deyir: “Mənəm ilahəm, mənəm həyatım, mən səndən əl çəkmərəm.” Davud Sənan bir könlüdən min könlü qıza aşiq olur. Davudun geri dönmədiyini gören müridlər onu axtarmağa çıxırlar. Şeyxi gözəl bir qızın ayaqlarına düşdüyü halda görürlər. Məkkəyə səfər edəcəyini yadına salırlar. Şeyx qəzəblənir və deyir: “Rədd olub gedin! Mən öz Allahımı tapmışam.” Müridlər çıxıb gedirlər. Şeyx qızın təkildə 7 il donuz otarır. Ona eşitdirir ki, mən sənə görə dinimdən, şan-şöhrətimdən və millətimdən əl çəkməmişəm. Tamara da onu sevdini etiraf edir. Bundan xəbər tutan Tamaranın atası onları təqib edir. Onlar Kür çayını keçib, bir dağa çıxırlar. Dağda Tamara Allaha yalvarmağa başlayır. Allah onun yalvarışlarını qəbul edir. Qəfildən dağ yarılr, onlar mağaraya girirlər. Sonra mağaranın ağızı bağlanır.

Bu əsətir xristian gürcülər və müsəlmanlar arasında geniş yayılır. Gürcülər ona “Müqəddəs Davud dağı” (Mtasmin-da), müsəlmanlar “Şeyx Sənan dağı” deyirlər. Dağ xristian və müsəlmanların ziyarətgahına çevrilir.

Şeyx Əttarın, Fəqih Teyranın, Mehdi bəy Hacımskinin və Hüseyn Cavidin əsərlərində eşq və məhəbbət din, təriqət, və dini etiqađlara qalib gəlir. Bu, həmin əsərləri ümumi cəhətdən birləşdirir. Şeyx Əttarın əsərində Məhəmməd peyğəmbərin məsləhətinə əməl edən Sənan ölür, Məkkəyə qayıdır. Ancaq onun sevgilisi Rum qızı ölür. Teyranın əsərində Əzrail onların hər ikisinin ürəyini çıxarır, qəlbələrini cənnətdə şad edir. Hacımskinin “əfsanəsində” hər iki aşiq qeyb olur. Cavidin əsərinin birinci variantında aşıqlar göyə yüksəlib qeyb olurlar. İkinci və əsas variantında isə onlar əl-ələ verib özlərini dağın başından Kür çayına atırlar.

Hüseyn Cavid, təbiidir ki, Şeyx Əttar və Mehdi bəy Hacımskinin əsərlərindən təsirlənmiş və faydalanmışdır. Lakin əfsanənin süjetini yeniləşdirmiş, onu dramatik formaya salmış, faciəsinə bir çox yeni obrazlar daxil etmiş, onu sufi təfəkkürü və məzmunundan təmizləmişdir. Onun bədii axtarışları və mövzuya gətirdiyi bədii yeniliklər faciəni daha canlı, daha orijinal, daha təbii və inandırıcı etmişdir. Buna görə ki, “Şeyx Sənan” Cavidin teatrda tamaşaya qoyulmuş əsərləri arasında xüsusi yer tutur və dünən də, bu gün də tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır. Biz bunu son illərdə xalq artisti, rejissor Cənnət Səlimovanın Gənc Tamaşaçıları Teatrında tamaşaya hazırladığı “Şeyx Sənan” tamaşasında gör-

müş və müşahidə etmişik. Tamaşaya gənc-lərini daha çox gəldiyinin şahidi olmuşuq.

Mən Cavidin əsərinə məxsus mühüm bir nöqtəni də qeyd etmək istəyirəm. Ondan əvvəl mövzunu qələmə alan bir çox sənətkarın əsəri, demək olar ki, sırf əfsanənin motivləri əsasında yazılmışdır. Lakin Cavid bir sıra hallarda mövzunu əfsanəlikdən çıxarmış, Şeyx Sənan obrazını və bəzi hadisələri real həyata daha da yaxınlaşdırmışdır. Başqa sözlə, faciəni realistik-romantik boyalarla və gerçək canlı obrazlarla zənginləşdirmiş, əfsanəyə yeni həyat vermişdir.

Hüseyn Cavidin pyesində Turanda doğulan, İranda təhsil alan, Ərəbistanda kamala çatan Şeyx Sənan Mədiyyə-Münəvvərdə yaşayır. Mürid (tələbə) Sənanın mürsidi Şeyx Kəbirdir. O, gecə yuxusunda Xumarı gördükdən sonra Mədinəni tərk edib, Tiflisə gəlir. Burada Xumarı tapır (gürcü variantında qızın adı Tamaradır), ona niyyətini bildirir. Lakin sevdaları baş tutmur. Platon, Papas, Nina, Anton və b. buna nail olurlar. Böyük əzab və əziyyətdən, məşəqqətdən sonra bir-birini sevən aşıqlar bir-birilə qovuşa bilmirlər. Faciənin birinci variantında göydən enən mələklər onları ağışuna alıb İlahi səltənətə, ruh ələminə aparırlar:

Adamlar onları uzaq üfiqlərdə görün-cə heyrətlənir və deyirlər: “Onlar İsa ki-bi göyə yüksəldilər, işgəncədən qurtuldular, Cənnətdə rahat oldular.”

Faciənin ikinci (əsas) variantında isə Şeyx Sənan və Xumar əl-ələ verib özlərini Kür nəhrinə atırlar. Başqa sözlə, müəllif birinci variantdan fərqli olaraq, ikinci variantın finalında hadisəni ruhanilik və əfsanəlikdən çıxarır. Onu real həyata yaxınlaşdırmaqla, pyesdəki faciəliliyi qüvvələndirmiş olur. Xristian gürcülər Kür nəhrini tərk edirlər, müsəlmanlar onların qeyb olmasını seyr edirlər, Platon “Aman, ey vah!” deyərək heyrətlənir. Atası Xumarın bu hala düşməsindən Papası günahlandırır. Hücüm edərək, onu xəncərlə öldürmək istəyir.

Xumar, yaxud Tamara milliyətçə kimdir? Şeyx Əttarda o, yunan, Fəqih Teyranda erməni, Hüseyn Cavidə o, xristianlaşmış qırpaq qızıdır, yəni türkdür. Cavidin Şeyx Sənanı da milliyətçə türkdür. Və burada qəribə və təəccüblü bir şey yoxdur. Qədim dövrlərdə İberiya adlanan müasir Gürcüstan ölkəsi türklərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Tarixdən türklərin bir qisminin yunanlaşması, albanlaşması, erməniləşməsi, gürcüləşməsi, ruslaşması, macarlaşması, ərəbləşməsi, farslaşması və s. məlumdur. Görkəmli rus maarifçisi Radışşyev təsadüfən demirdi: “Rusların damarlarından türk qanı axır.” Avropa xalqlarının ikisindən birinin damarlarında türk qanı axır. Demək istəyirəm ki, türklər dünya xalqlarının soykökündə, genofondunda və artımında fəal iştirak etmişlər. Bu haqda görkəmli türkoloq Lev Qumilyev, Murad Adji və b. əsərlərində kifayət qədər maraqlı məlumatlar vardır. Görünür, dramaturq faciə üzərində işlərkən bu məsələ ilə maraqlanmış, araşdırmalar aparmış və pyesdə bu cəhəti nəzərə almışdır. Faciədə Ərəbistandan Gürcüstanə gələn Şeyx Sənan burada nə qədər türkün məskunlaşdığını təsadüfən yaratmışdır. Bu, bir tərəfdən, tarixdən gəlirsə, digər tərəfdən, türkçü Cavidin irəli gəlir.

Şeyx Sənan haqqında yazılmış əsərlərin çoxunda xristian qızlarının müsəlman şeyxinə qarşı tələb və şərtləri, demək olar ki, eynidir: Quranda və islamda qadağan olunmuş nemətlərdən uzaqlaşmaq, əl çəkmək, məscidi buraxıb kilsəyə getmək, xristianlığın rəmzi olan zunnar (belə bağlanan qırmızı qursağ) bağlamaq, xaç asmaq, şərab içmək, donuz otarmaq, Qurani yaxmaq və s. Bir sözlə, müsəlman üçün haram buyrulmuş şeylərdən

birdəfəlik imtina etmək. Müsəlman şeyxləri tərsa qızlarının tələblərini yerinə yetirirlər. Şeyx Əttar və Fəqih Teyranın əsərlərindəki Şeyx Sənanlar Qurani yandırlar. Onlarda xaç asmaq məsələsi yoxdur, amma Cavidin əsərində var. Onun Şeyx Sənanı şərab içib sərxoş olur, “Xaç bir dəmir parçasıdır” deyib, onu boynundan asır, donuzlara çobanlıq edir, ancaq Qurani yandırmır. Nə üçün? Ona görə ki, o, ciddi bir “bəhanə” gətirib deyir: “Qurani yaxmaq olmaz, çünki orada Məryəm ana ilə İsa peyğəmbərin adı var.” Beləliklə, o, bu günahdan xilas olur. Yeri gəlmişsək deyim ki, Cavidin əsərlərində peyğəmbərlərdən adı daha çox hallanan İsa peyğəmbərdir.

Cavidin özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqləndirən bu kimi incə məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verməsi, diqqət yetirməsi, əfsanənin süjetinə əl gəzdirməsi və ələlxüsus, faciədə çox maraqlı kompozisiya yaratmasıdır. O, çox böyük bacarıq və ustalıqla əsətirdə, yaxud əfsanə və distanda baş verən olayları pyesində dramatikləşdirmiş, onu dramaturgiyanın qayda-qanunları çərçivəsinə salaraq, öl-məz bir sənət əsəri yaratmışdır. Maraqlı bir fakt: əgər haqqında söz açdığım müəlliflərin əsərlərində barmaşesabı obrazlar varsa, Cavidin faciəsində 30-dan çox obraz və personaj vardır. Özü də necə obrazlar? Canlı, hər birinin özünəməxsus fərdi sifəti, fərdi xüsusiyyət və xarakteri olan obrazlar. Bundan əlavə, dramaturq Azərbaycandramaturgiyasına Şeyx Sənan kimi bir islam filosofu gətirmişdir ki, biz ondan əvvəlki dramaturgiyamızda bu bəçimə, bu səviyyədə olan parlaq filosof obrazına təsadüf etmirik. Dramaturq hər bir obrazı mükəmməl surətdə işləmiş və bədii cəhətdən cilalamışdır. Onlar səhnədə adı danışmaq tərzilə danışmırlar. Əruz vəznində poetik dillə danışirlər. Cavidin səhnə dili və üslubu əruz vəzninin gözəl ahəngi və müsuiqisinə qarışaraq, səhnədə möhtəşəm birab-hava, poeziya və teatr mühiti yaradır.

Əfsanəyə görə, Şeyx Sənanın 400-500 müridi olmuşdur. Dramaturq əsərində 9 şeyx obrazı yaratmışdır. Özü də xasiyyətə bir-birindən seçilən, bir-birini tamamlayan islam düşüncəli və təfəkkürlü şeyx obrazları. Yeri düşmüşkən deyim ki, 1920-ci illərdə pyesdə çox şeyx obrazı yaratdığına görə Cəfər Cabbarlı Cavidin tənqid etmişdir. Biz onun tənqidini səmimi və düzgün hesab etmirik. Həmin islam şeyxlərinin pyesdə öz yeri, öz mövqeyi, öz dramatik yükü, hadisələrin inkişafında öz rolu, bədii təsir gücü vardır.

Hüseyn Cavidin özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqləndirən başqa mühüm cəhətlərdən biri də məhəbbət və dinsizliyi bir təriqət, bir din səviyyəsinə qaldırması, nəinki qaldırması, təbliğ etməsidir. Şairin aşağıdakı beytinə diqqət edək:

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,

Dinsiz olmaq da bir təriqətdir.

“Sufi Cavid” belə sözlər deyə bilərdimi? Əlbəttə ki, yox. Kontekstdə “dəlilik” məcnunluq mənasında deyildir. Lakin bu o demək deyildir ki, faciədə sufilik motivləri yoxdur, var, bu da Şeyx Sənan əfsanəsinin məzmunu və poetikasından, sufiliyin islamın tərkib hissəsi olmasından irəli gəlir və s.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mənzum faciəsinin özəllikləri, gözəllikləri və bədii məziyyətləri çoxdur və bu haqda neçə dissertasiya və monoqrafiya yazmaq olar. Pyes dərin fəlsəfi məzmunu malikdir. Həm dramaturji, həm də bədii-estetik baxımdan bitkindir. Dialog və monoloqlar oynaq, mənalı və məzmunlu, poetik cəhətdən gözəldir. Dialoglar surətlərin xarakterinin açılmasında, faciəyə dinamizm verilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

(Davamı var)